

ПОВНОВАЖЕННЯ ГОЛОВУЮЧОГО ЯК КЕРУЮЧОГО В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Ламбуцька Т. О.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

Статтю присвячено розгляду повноважень головуючого судді як керуючого в судовому провадженні першої інстанції крізь призму кримінального процесуального законодавства. Здійснено науково-правовий аналіз чинних нормативно-правових актів та науково-теоретичних джерел із даного питання. Установлено, що ні законодавство, ні правова доктрина не наводять визначення термінопоняття «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

За результатами вивчення доктринальних і нормативних джерел сформовано авторське трактування повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції, під яким пропонується розуміти закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій, цілей та завдань у кримінальному провадженні в районному, районному в місті, міському чи міськрайонному суді, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

Встановлено надмірну розпорошеність повноважень головуючого в тексті Кримінального процесуального кодексу України, виявлено недостатність їх переліку. Наголошується на необхідності систематизації та розширення переліку повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Зокрема, запропоновано систематизувати повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у Кримінальному процесуальному кодексі окремою статтею.

Запропоновано надати головуючому комплекс контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту та передбачити у складі процесуального статусу головуючого у кримінальному провадженні відповідальність головуючого за пасивного адвоката. Доцільність таких нововведень проілюстровано на прикладах практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: повноваження головуючого, судове провадження, суд першої інстанції, Кримінальний процесуальний кодекс України, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Важлива процесуальна роль у судовому провадженні вітчизняним законодавцем відведена головуючому. Водночас на підставі даних, отриманих у результаті системного аналізу сучасної кодифікації кримінальних процесуальних норм, доходимо висновку, що нині чинна редакція Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України не містить окремої статті, присвяченої повноваженням головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Не наводить вітчизняний законодавець і дефініції терміна «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

Повноваження головуючого у судовому провадженні першої інстанції, вивчаючи інші, пов'язані з ним теми, розглядали: М. Шевчук, С. Бурмагин, В. Вапнярук, С. Ківалов, С. Міщенко, В. Захарченко, О. Яценко, Л. Барташук та ін.

Водночас науково-теоретичний аналіз опублікованих на сьогодні наукових досліджень дає змогу дійти висновку про те, що у правовій доктрині відсутні роботи, спеціально присвячені дослідженню повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Дане питання все ще залишається маловивченим. Відсутнє й доктринальне визначення термінопоняття «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

Мета статті – на основі аналізу результатів загальнотеоретичних та галузевих досліджень сучасного стану правового регулювання повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції виявити наявні проблеми, зокрема понятійного та термінологічного характеру, а також запропонувати напрями їх вирішення, що дасть змогу вдосконалити нині чинне кримінальне процесуальне законодавство та практику його застосування.

Виклад основного матеріалу. Сутність категорії «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції» доцільно розглядати крізь призму її триелементної структури за формулою: «повноваження головуючого» + «судове провадження» + «перша інстанція».

Беручи за основу запропоновану формулу, насамперед необхідно зазначити, що в розкритті змісту поняття «повноваження» науковці не змогли дійти одностайності. Аналіз наукової літератури з даної проблеми дає змогу виділити як мінімум два підходи. Представники першого вважають, що повноваження – це сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для виконання покладених на них функцій [3, с. 639]. Представники другого – що повноваження варто розглядати як право, надане кому-небудь для здійснення чогось, компетенцію, доручення [8, с. 469].

На нашу думку, більш вдалим видається перший із вищенаведених підходів. Керуючись такими висновками, пропонуємо повноваження головуючого у кримінальному провадженні трактувати як закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій.

Що ж стосується термінів «судове провадження» та «перша інстанція», то вичерпні їх тлумачення наведено у КПК України. Так, зокрема, судове провадження за КПК України – це кримінальне провадження в суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення. А суд першої інстанції, згідно з п. 22 ч.1 ст. 3 КПК України, – це районний, районний у місті, міський та міськрайонний суд, який має право ухвалити вирок або постановити ухвалу про закриття кримінального провадження, а також Вищий антикорупційний суд у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності цим Кодексом, апеляційний суд у випадку, передбаченому КПК [6]. Звідси випливає, що під повноваженнями головуючого в судовому провадженні першої інстанції варто розуміти повноваження головуючого у кримінальному провадженні в районному, районному у місті, міському чи міськрайонному суді, а також Вищому антикорупційному суді у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності, апеляційному суді у випадку, передбаченому КПК, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

На підставі отриманих даних доходимо висновку, що під повноваженнями головуючого в судовому провадженні першої інстанції слід розуміти закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій, цілей та завдань у кримінальному провадженні в районному, районному у місті, міському чи міськрайонному суді, а також Вищому антикорупційному суді у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності, апеляційному суді у випадку, передбаченому КПК, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

З аналізу законодавчих положень, розміщених у КПК України, можна виокремити такі повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції:

- керує перебігом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи із судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження; вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку (ст. 321);

- у призначений для судового розгляду час відкриває судове засідання й оголошує розгляд відповідного кримінального провадження (ч. 1 ст. 342);

- оголошує склад суду, прізвище запасного судді, якщо він призначений, прізвища прокурора, потерпілого, цивільного позивача, обвинуваченого, захисника, цивільного відповідача, представників та законних представників, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря судового засідання, роз'яснює учасникам судового провадження право відводу і з'ясовує, чи заявляють вони кому-небудь відвід (ч. 1 ст. 344);

- після оголошення обвинувачення встановлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце і дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання. Якщо обвинувачених декілька, головуючий здійснює зазначені дії щодо кожного з них (ч. 1 ст. 348);

- якщо у кримінальному провадженні пред'явлено цивільний позов – запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов (ч. 2 ст. 348);

- надає стороні обвинувачення та стороні захисту право проголосити вступні промови (ч. 1 ст. 349);

– перед допитом свідка встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим; з'ясовує, чи отримав свідок пам'ятку про права й обов'язки свідка, чи зрозумілі вони йому, за необхідності роз'яснює їх, а також з'ясовує, чи не відмовляється він із підстав, встановлених Кодексом, від давання показань, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання (ч. 1 ст. 352);

– приводить свідка до присяги (ч. 2 ст. 352);

– перед допитом потерпілого встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки потерпілого з обвинуваченим; з'ясовує, чи отримав потерпілий пам'ятку про права й обов'язки потерпілого, чи зрозумілі вони йому, у разі необхідності роз'яснює їх, а також попереджає його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ч. 1 ст. 353) тощо.

Так, правомочність керування перебігом судового засідання й усунення із судового розгляду всього, що не має значення для кримінального провадження, передбачена у ст. 321 КПК України, надає головному судді право знімати запитання учасників судового розгляду, якщо вони спрямовані на дослідження обставин, які вже достатньо з'ясовані, або явно виходять за межі кримінального провадження. До того ж головуючий уповноважений надавати вказівки судовому розпоряднику щодо організації підготовки залу судового засідання до слухання в ньому справи, забезпечення додержання особами, які є в суді, встановлених правил та інших заходів, спрямованих на сприяння веденню судового засідання [9] тощо. Тобто де-факто головуючий судового провадження в суді першої інстанції уповноважений забезпечувати проведення й завершення розгляду кримінальної справи протягом розумного строку (принцип кримінального судочинства передбачений ст. 28 КПК України). Хоча де-юре у ст. 321 КПК України цей момент не конкретизований. На нашу думку, відсутність у положеннях цієї статті відповідної вказівки цілком виправдано можна віднести до числа законодавчих прогалин КПК України, що нині потребують першочергового усунення.

Керування перебігом судового засідання передбачає, що головуючий спрямовує судове слідство на забезпечення сторонам рівних можливостей вільно, способом, який вони вибирають, але який водночас не суперечить вимогам закону, здійснювати свої права, що є одним із функціональних обов'язків головуючого в судовому провадженні першої інстанції як керуючого судовим засіданням.

Головуючий уповноважений вживати всіх необхідних заходів для дотримання порядку в залі судового засідання. Водночас на осіб, присутніх у залі судового засідання, кримінальний процесуальний закон покладає обов'язок дотримання певних правил: під час входу до залу суду та виходу суду вони повинні встати. Сторони кримінального провадження допитують свідків та заявляють клопотання, подають заперечення стоячи й лише після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. Свідки, експерти, спеціалісти дають показання стоячи на місці, призначеному для свідків. Особи, присутні в залі, заслуховують вирок суду стоячи [7] тощо.

Водночас варто зазначити, що кримінальним процесуальним законодавством головуючий уповноважений надати дозвіл на відхилення від зазначених вище правил у судовому засіданні. Таке рішення ухвалюється ним, базуючись на суддівському розсуді. У КПК України, у ст. 3, що присвячена визначенню основних термінів Кодексу, немає визначення суддівського розсуду. З огляду на вказане, виникає потреба звернутися до наукової літератури. Так, наприклад, варта уваги позиція відомого дослідника Аарона Барака [1, с. 13–14], який розглядає суддівський розсуд як повноваження, надане особі, яка володіє владою вибирати між двома чи більше альтернативами, коли кожна з них є законною. Науковець зазначає, що суддівський розсуд апіорі не є ні емоційним, ні розумовим станом. На його думку, це радше юридична умова, за якої суддя має право робити вибір із декількох варіантів. А. Барак використовує для пояснення цього явища таке порівняння: «Це начебто правовий шлях привів до роздоріжжя, і суддя повинен, не маючи ясного та точного стандарту для керівництва, вирішити, яким шляхом іти». Тобто автор наголошує на можливості вибору, а не на свободі, незалежній від будь-яких чинників. Він говорить про те, що розсуд передбачає «радше зону можливостей, аніж просто одну позицію» [1, с. 15].

Натомість В. Вапнярчук вважає, що під судовим розсудом у кримінальному процесі необхідно розуміти здійснюваний у регламентованому законом порядку специфічний вид правозастосовчої діяльності суду, сутність якого полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, за вчасною волею вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), виходячи з визначених законом мети, завдань, принципів кримінального провадження, його конкретних обставин та сформованої доказової бази, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності [3, с. 239]. На нашу думку, найбільш вдалий є підхід, запропонований В. Вапнярчуком. Уважаємо, що саме такий підхід необхідно взяти за основу у процесі розроблення законодавчого тлумачення суддівського розсуду, пропонуємо законодавчо закріпити наведене визначення терміна «суддівський розсуд» у ст. 3 КПК України з незначним його коригуванням для спрощення розуміння в такій редакції: «Суддівський розсуд – це різновид правозастосов-

чої діяльності суду, що здійснюється в регламентованому законом порядку та полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), з огляду на визначені законом мету, завдання, принципи кримінального провадження, його конкретні обставини та сформовану доказову базу, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності».

Водночас варто вказати, що загалом норми кримінального процесуального законодавства містять чималу кількість повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Однак не можна не звернути увагу на їх надмірну розпорошеність у тексті КПК України та недостатність у кримінальному процесі, що зумовлює необхідність внесення деяких законодавчих змін. Ідеться насамперед про необхідність систематизації повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції та розширення їх переліку. Зокрема, за доречне видається систематизувати повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у КПК окремою статтею.

Крім того, з огляду на євроінтеграційний курс нашої держави, сьогодні необхідне подальше вдосконалення кримінального процесуального законодавства України в напрямі узгодження його з європейськими вимогами та стандартами. Так, законодавець, зважаючи на те, що для з'ясування обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи, необхідна активна участь суб'єктів процесу, що належать до двох протилежних за змістом виконуваних ними функцій сторін – обвинувачення і захисту, закріпив у Конституції України як одну з основних засад судочинства змагальність сторін і свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості (п. 3 ч. 1 ст. 129). Суду в цьому змаганні відведена роль безстороннього спостерігача, який має виконувати функцію правосуддя, зберігаючи свою неупередженість [3, с. 51]. Ця позиція законодавця видається не зовсім вдалою з огляду на таке.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 47 КПК України, захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені цим Кодексом та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого.

Цікавою в даному контексті видається практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на захист у справах, де захисник формально був призначений, проте не здійснював ефективного захисту, що становило істотне порушення вимог КПК (справа «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. [12]).

Крім того, у п. 262 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. [10] Суд наголосив, що, хоча право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником, який, у разі потреби, призначається офіційно, не є абсолютним, воно є однією з основних ознак справедливого судового розгляду. Встановлені під час апеляційного перегляду обставини свідчать про те, що обвинувачений відмовився від захисника з тих підстав, що вона, на його думку, не здійснювала належним чином захисту його прав, а захисник цих обставин не спростувала. Тобто призначений захисник унаслідок неналежного виконання своїх професійних обов'язків не забезпечив ефективного захисту обвинуваченого, чого потребували інтереси правосуддя, що є порушенням п. п. «с» п. 3 ст. 6 Міжнародної конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [5]. За наявності ознак «символічного надання послуг» захисниками, ураховуючи практику ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р., апеляційний суд вважає, що це становило істотне порушення вимог КПК.

Заслуговує на увагу в даному контексті також справа проти Хорватії: «Адвокат діяв як пасивний спостерігач у провадженні про утримання особи у психіатричній лікарні. А національний суд не зважив на відсутність ефективного юридичного представництва. Отже, мало місце порушення Конвенції». Такого висновку дійшов Європейський суд з прав людини у справі «Чутура проти Хорватії» (заява № 55942/15) [11].

Коротко розглянемо суть справи. Драган Чутура, перебуваючи у стані психічного розладу, словесно погрожував сусідам. Оскільки він становив загрозу для інших людей, його раніше вже утримували в лікарні, суд ухвалив рішення про його поміщення під варту у психіатричну установу строком на шість місяців. Згодом були проведені слухання із представниками лікарні, державної прокуратури й адвоката, і термін утримання був подовжений ще на один рік.

Батько пана Д. Чутура від імені сина подав апеляцію. Він стверджував, що родина не мала жодного уявлення про те, що сина могли тримати в лікарні, їм не було відомо про судове провадження. Але оскарження успіху не мало.

Після умовного звільнення Д. Чутура звернувся до ЄСПЛ, де справу розглядали переважно в частині продовження утримання під вартою.

Суд зазначив, що, незважаючи на те, що Д. Чутура обрав адвоката в початковому судовому процесі у кримінальній справі, національні суди призначили нового адвоката для надання безоплатної юридичної допомоги у провадженні про примусову госпіталізацію. Другого адвоката з невідомих причин незабаром замінив інший.

Цей третій адвокат діяв як пасивний спостерігач у провадженні щодо продовження примусового ув'язнення пана Д. Чутура: адвокат не звертався до заявника або судді під час зустрічі в лікарні із суддею, не намагався зв'язатися із заявником або його сім'єю, не подав жодних заяв від імені клієнта під час слухання.

ЄСПЛ звернув увагу на те, що судам було добре відомо про пасивну позицію адвоката, але вони не забезпечили ефективного представництва особи. Це відбулося попри те, що вони мали посилений обов'язок нагляду, адже йшлося про особу з обмеженими можливостями.

З урахуванням цього Суд у Страсбурзі постановив, що національні органи влади не виконали процесуальні вимоги, необхідні для продовження примусового тримання особи в лікарні, тому мало місце порушення ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [11].

Виходячи з вищевикладеного, на нашу думку, доцільно було б надати головному комплексу контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту та передбачити у складі процесуального статусу головного у кримінальному провадженні відповідальність головного за пасивного адвоката. Такі зміни сприятимуть реалізації принципу «забезпечення права на захист», передбаченого у ст. 20 КПК України.

Висновки. Отже, за результатами вивчення доктринальних і нормативних джерел у статті наведено низку законодавчих пропозицій, що, на нашу думку, потребують упровадження. Зокрема, за доцільне вважаємо:

1) законодавчо закріпити у ст. 321 КПК України повноваження головного в суді першої інстанції забезпечувати проведення й завершення розгляду кримінальної справи протягом розумного строку;

2) законодавчо закріпити у ст. 3 КПК України визначення терміна «суддівський розсуд» у такій редакції: «Суддівський розсуд – це різновид правозастосовчої діяльності суду, що здійснюється в регламентованому законом порядку та полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), з огляду на визначені законом мету, завдання, принципи кримінального провадження, його конкретні обставини та сформовану доказову базу, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності»;

3) систематизувати повноваження головного в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у КПК окремою статтею;

4) розширити коло процесуальних повноважень головного в судовому провадженні першої інстанції шляхом доповнення їх законодавчого переліку комплексом контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту, передбачити у складі процесуального статусу головного у кримінальному провадженні відповідальність головного за пасивного адвоката.

Варто також зазначити, що правове регулювання повноважень головного в судовому провадженні першої інстанції потребує подальшого наукового вивчення з метою виявлення недоліків та шляхів удосконалення.

Lambutska T. Limits of authority of presiding judge as a head of court proceedings in the first instance court through criminal procedural legislation

The article is devoted to limits of authority of presiding judge as a manager in the court of first instance through criminal procedural legislation. The scientific-legal analysis of the current normative-legal acts and scientific-theoretical sources on this issue is carried out. It is established that neither the law nor the legal doctrine defines the term “authority of the presiding judge in the trial at first instance”.

According to the results of the study of doctrinal and normative sources, the author's interpretation of the powers of the presiding judge in the court proceedings at first instance is formed under the proposition to understand the powers of the presiding judge, enshrined in the criminal procedure of the presiding officer city, city or city district court, which includes preparatory court proceedings, court proceedings and decisions and pronouncement of the judgment.

The powers of the chairman of the text of the Criminal Procedure Code of Ukraine were found to be too dispersed and the list was insufficient. The need to systematize and expand the list of powers of the presiding judge at first instance is emphasized. In particular, it is proposed to systematize the powers of the presiding judge in the trial at first instance by defining them in the Criminal Procedure Code as a separate article.

It is proposed to give the presiding judge a set of supervisory powers regarding the active position of defense and to prescribe the presiding judge's responsibility for the passive lawyer as part of the procedural status of the presiding judge in criminal proceedings. The feasibility of such innovations is illustrated by the case-law of the European Court of Human Rights.

Key words: presiding powers, court proceedings, court of first instance, Criminal Procedure Code of Ukraine, European Court of Human Rights.

Література:

1. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.
2. Барташук Л. Роль суду (судді) у забезпеченні права людини на повагу гідності під час розгляду кримінальної справ. *Закон и жизнь*. 2011. № 3. С. 50–56.
3. Вапнярчук В. Сутність активної та ініціативної діяльності суду у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 25. С. 236–239.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2007. 992 с.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.10.2019).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2768> (дата звернення: 18.10.2019).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / відп. ред.: С. Ківалов, С. Міщенко, В. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с.
8. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. Т. 3 : Обє – Роб / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 1998. 928 с.
9. Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення старшими судовими розпорядниками та судовими розпорядниками проведення судового засідання, їх взаємодії з правоохоронними органами : наказ ДСАУ від 18 жовтня 2004 р. № 182/04. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1391-04> (дата звернення: 04.11.2019).
10. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_683 (дата звернення: 18.10.2019).
11. Справа «Чутура проти Хорватії» від 10 січня 2019 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-6293527-8211183> (дата звернення: 18.10.2019).
12. Справа «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_405.